
Zwervers, bedelaars en bandieten in de zeventiende en achttiende eeuw

Florike Egmond

De Republiek van de zeventiende en achttiende eeuw staat bekend als een tolerante samenleving waar de standsverschillen betrekkelijk klein waren en gewelddadige vormen van onderdrukking of overheidsterreur zich zelden voordeden. Aan de 'rand' van die samenleving - en dat gold evenzeer voor de andere landen in West-Europa - bevond zich een omvangrijke en zowel cultureel als sociaal gedifferentieerde bevolkingslaag, waarvoor tot nog toe een goede samenvattende benaming ontbreekt. Randgroepen, het lagere volk, 'classes dangereuses', 'Unterschichten', 'de massa', 'het volk': het zijn termen die vooral het negatieve oordeel van het gevestigde deel der bevolking over deze groepen tot uitdrukking brengen. Een van de weinige kenmerken die de meeste mensen in deze bevolkingslaag met elkaar gemeen hadden, was dat ze gedurende een groot deel van het jaar, en gedurende een groot deel van hun leven, geen vaste woon- of verblijfplaats hadden. Velen leidden een bijna permanent reizend bestaan. Deze 'marginale' groepen - en de wijze waarop ze door de toenmalige overheden behandeld werden - staan in deze bijdrage centraal.¹

Onder hen vinden we in gezinsverband rondtrekkende scharensliepen, stoelenmatters en liedjesverkopers, alleen-reizende joodse marskramers, groepen zigeuners en losse landarbeiders, gedeserteerde soldaten op zoek naar een nieuwe compagnie, vilders en karrevoerders, mannen die langs de boerderijen gingen om lompen op te kopen, potten- en pannenhandelaars die met een schuitje rondreiden, ontslagen matrozen, muzikanten en acteurs, goochelaars en balletje-balletje-spelers die van de ene naar de andere jaarmarkt en kermis trokken, en allerlei personen die in de bronnen niet nader omschreven worden dan als bedelaars en vagebonden.

Achter de vraag hoe deze groepen genoemd moeten worden gaat een uitvoerige discussie schuil over de plaats die ze in de zeventiende- en achttiende-eeuwse Europese samenleving innamen. Werden ze destijds beschouwd als deel van die samenleving - als 'marginalen' die weliswaar aan de rand stonden, maar er nog net bijhoorden - of moeten we hen zien als echte buitenstaanders: buitengeslotenen, vergelijkbaar met 'outcasts' in andere delen van de

wereld. Dit probleem zal ook hier onopgelost blijven. Zeker is dat deze groepen niet behoorden tot het gerespecteerde en zowel letterlijk als figuurlijk gevestigde deel der natie. Ze behoorden niet tot de *moral community*: degenen met wier oordeel men rekening houdt, wier normen men deelt. Zeker is ook dat er tot de hervormingen van de Franse Revolutie in juridisch opzicht een fundamenteel onderscheid bleef bestaan tussen de positie van gevestigde bewoners van stad en platteland enerzijds, en dit rondtrekkende, veelal niet-gerespecteerde deel van de bevolking anderzijds.²

Het begrip marginaliteit reflecteert deze geringe waardering: de betrokken groepen telden in sociaal, moreel en juridisch opzicht nauwelijks mee. Het is een onthullende term, die dicht aansluit bij de destijds geldende opvattingen, maar ook een misleidende term, omdat ze verhult dat deze groepen van allesbehalve marginaal belang waren in economisch opzicht. Marskramers en andere detailhandelaars die spelden, brillen, garen en band, potten en pannen verkochten, waren onmisbaar voor de plattelandsbevolking. Hetzelfde gold voor reparateurs en artiesten.

De houding van gevestigde boeren en burgers ten aanzien van rondtrekkende bedelaars, armen en andere personen zonder vaste woon- en verblijfplaats was niet altijd dezelfde geweest. Zo beschouwde men armoede tot in de zestiende eeuw niet bij voorbaat in negatieve termen. In de loop van de zestiende en vroege zeventiende eeuw kwam hierin verandering. Dat proces zelf - waarbij zowel armoede als het leiden van een rondtrekkend bestaan steeds minder werden gewaardeerd, terwijl het overheidsbeleid strikter werd - moet hier buiten beschouwing blijven.³ Vanaf de vroege zeventiende eeuw zien we in de meeste Westeuropese landen een uitgesproken negatieve houding ten aanzien van bedelarij en vagebonden, en een overheidsbeleid dat er op gericht is in de meest letterlijke zin greep te krijgen op arme en mobiele personen die zich gemakkelijk aan andere vormen van (sociale) controle konden onttrekken. De aparte juridische status van dergelijke personen was deel van dit overheidsbeleid. Aan die situatie, waarin sociale ongelijkheid tevens juridische ongelijkheid inhield, kwam pas een einde met

de hervormingen van de Franse Revolutie. Wat was precies de betekenis van die juridische ongelijkheid? En in hoeverre werden marginale groepen werkelijk gestigmatiseerd en gecriminaliseerd in de Noordnederlandse samenleving van de zeventiende en achttiende eeuw?

De belangrijkste termen die in dit verhaal een rol spelen zijn inmiddels al gevallen. Ik wil slechts enkele kort toelichten. Criminalisering van bepaalde *handelingen* en van *verschijnselen* is in dit geval niet aan de orde. Het gaat hier om de behandeling van *mensen* en in het bijzonder om de behandeling van bepaalde sociale groepen.

Criminalisering beschouw ik daarbij als onderdeel van het bredere begrip stigmatisering. In stigmatisering staan maatschappelijke afkeuring en het creëren van sociale afstand via allerlei vormen van vermijdingsgedrag en uitsluiting centraal. Een goed voorbeeld is de negatieve houding van de meeste gevestigde Europeanen ten aanzien van de beul en diens helpers, de vilders. Zoals vaker, werd in hun geval sociale afstand onder meer uitgedrukt in fysiek afstand houden. Contact met beul en vilders bracht onreinheid met zich mee. Gewone mensen vermeden dan ook iedere aanraking met deze infame, eerloze personen, die bovendien verplicht werden goed zichtbare herkenningstekenen (of bepaalde kleding) te dragen, die als waarschuwingssein konden dienen.⁴ Stigmatisering heeft vaak ernstige sociale gevolgen voor de betrokkenen, maar vindt niet noodzakelijk een neerslag in officiële wetgeving of in het overheidsbeleid. Van criminalisering is pas sprake wanneer dergelijke stigmatiserende opvattingen neergelegd worden in strafwettelijke regels en een door de overheid uitgevoerd vervolgingsbeleid.

Bij criminalisering en stigmatisering gaat het om processen, om ontwikkelingen. Minstens even belangrijk is dat er bij criminalisering sprake is van een relatie, dat het geen eenzijdige aangelegenheid is, hoewel dat op het eerste gezicht wel zo lijkt. Natuurlijk kunnen alleen 'dominante' groepen in een samenleving criminaliseren, omdat alleen zij toegang hebben tot het overheidsapparaat. Maar op de achtergrond speelt steeds een machtsrelatie mee. Er is nooit een situatie waarbij één partij alles mag en kan, en de andere niets. Ook in de achttiende eeuw wa-

ren er rechtsregels die beperkingen oplegden aan de overheid - zelfs wanneer het ging om verdachten die behoorden tot marginale groepen. En ook toen stond de overheid soms lange tijd machteloos ten opzichte van goed georganiseerde, mobiele groepen die zich met illegale activiteiten bezighielden.

Belangrijk is tenslotte dat vervolgingsbeleid en strafwetgeving zich niet ontwikkelen in een sociaal vacuüm. Wetgeving is - en was - niet alleen maar een aangelegenheid van een bestuurlijke en rechterlijke elite die als het ware los van concrete maatschappelijke omstandigheden en zonder beïnvloed te zijn door de opinies van andere delen van de bevolking opereert. Dat klinkt misschien voor de hand liggend. Maar juist waar het gaat om criminalisering - en in nog sterkere mate bij de vervolging van marginale groepen en etnische minderheden - doemt het beeld van de autonoom opererende, vijandige en discriminerende overheid al snel op. Twee voorbeelden laten zien dat de werkelijkheid aanzienlijk ingewikkelder was.

Zigeuners en joden in de zeventiende en achttiende eeuw

De keuze van zigeuners en joden is natuurlijk niet toevallig. Beide groepen waren buitengewoon mobiel; beide speelden een belangrijke rol in het benutten van het achttiende-eeuwse platteland, zowel in de Republiek als in aangrenzend gebied; beide groepen staan ook bij uitstek bekend als gestigmatiseerde en gediscrimineerde minderheden. Geschikte voorbeelden dus om te onderzoeken in hoeverre hier nu stigmatisering en criminalisering samengaan; of die criminalisering al besloten ligt in (en als het ware automatisch voortvloeit uit) hun bijzondere rechtspositie; of ze in de zeventiende en achttiende eeuw een min of meer constant gegeven is en in hoeverre er golven van criminalisering en de-criminalisering optraden; en tenslotte of er enige samenhang valt te bespeuren tussen processen van criminalisering en feitelijke betrokkenheid van deze groepen bij criminele activiteiten. Daarnaast valt misschien te traceren in hoeverre strafwetgeving en vervolgingsbeleid parallel dan wel uiteen lopen, en hoe de machtsrelaties, die hier in het spel zijn, veranderen.

Zigeuners

In de zeventiende en achttiende eeuw werden zigeuners in deze streken zonder uitzondering aangeduid als *Heijdenen* of *Egyptenaren*.⁵ Ze trokken rond in groepen waarin een aantal verwanten te vinden was: soms hele families, maar altijd vrouwen, mannen en kinderen. Wanneer deze groepen te groot werden om op reis de gehele dag bijeen te zijn, splitste men zich in twee- en drietallen en ontmoette men elkaar 's avonds of na verloop van een aantal dagen, afhankelijk van de routes die men volgde.

Woonwagens bestonden in deze periode nog niet. Zigeuners reisden te voet of met wat losse karren. Ze brachten de nacht door bij boeren in hooibergen of schuren en bouwden bij een iets langer verblijf strohutten of zetten tenten op. In Noord-Holland werden af en toe boerderijen gekraakt, waar men vuren stookte van gestolen turf en van hout dat afkomstig was van beschoeiingen, afrasteringen en boerenerven. Een paar gebieden waren voor zigeuners blijkbaar bijzonder aantrekkelijk. De omgeving van Woudrichem, de venen bij Rotterdam, de duinen van Kennemerland en een aantal met bos en kreupelhout begroeide gebieden in Noord-Holland en in de noordelijke rand van Brabant worden veelvuldig genoemd in de verhoren. Stuk voor stuk waren het vanwege terreinstgesteldheid en begroeiing moeilijk toegankelijke, en dus voor de overheid moeilijk controleerbare locaties, die bovendien op grenzen lagen: grenzen van jurisdicties en soms van gewesten.

In de jaren 1720 tot 1725 bijvoorbeeld, vormde een kampement van tenten en strohutten de basis van één van de grootste zigeunerbenden die in Nederland geopereerd hebben. Het lag dichtbij 's-Gravenmoer in het huidige Noord-Brabant, en bevond zich precies op de plek waar zandgrond met een begroeiing van bos, heide en kreupelhout grensde aan de lagergelegen rivierklei, die in deze periode nog regelmatig overstroomd werd. Daardoor hadden zich allerlei kreken en poelen gevormd tussen de iets hoger gelegen zanderige delen. Bovendien lag het kampement exact op de grens van Holland en Brabant - die destijds aanzienlijk zuidelijker lag - en daarmee ook op de grens van verschillende rechtsgebieden.

Hoewel zigeuners in de Republiek bepaald niet alleen maar op het platteland te vinden waren, en sommigen een groot deel van de winter in de Hollandse steden doorbrachten, leidden ze toch gedurende het grootste deel van het jaar een rondtrekkend bestaan. Diefstal was daarbij slechts één van de manieren om voedsel, brandstof en kleding te verkrijgen. Veel werd bij elkaar gebedeld door de vrouwen en kinderen; veel werd ook gestolen, zoals turf en hout voor de vuren, of katten, kippen, ganzen, konijnen en honden om te eten; veel werd ook gewoon gekocht. De meeste zigeuners verrichtten namelijk allerlei betaalde diensten voor de plattelandsbevolking. Een veel voorkomende bron van inkomsten was de verkoop van kruiden, zalven, olie en andere geneesmiddelen langs de deuren. Exclusief vrouwenwerk was het voorspellen van de toekomst door handlezen en koffiedik kijken. Zigeunervrouwen hadden ook expertise in het ontdekken van begraven schatten en bezweren van geesten. Daaraan kwamen soms grote bedragen aan zilver- en goudgeld te pas, die in de loop van het bezweringsritueel in handen van deze vrouwen belandden. De mannen handelden zo nu en dan ook in medicijnen. Een aantal gaf voorstellingen met afgerichte dieren, zoals apen en honden. Sommigen repareerden ketels en potten. Als muzikanten schijnen ze in de Republiek maar zelden gewerkt te hebben.

Een reizend bestaan was - zoals te verwachten viel - kenmerkend voor de zigeuners die in de Republiek verbleven. Vagebonderen, bedelen en rondzwerven waren voor iedereen ongeoorloofde vormen van gedrag. In zoverre hadden zigeuners dezelfde, minder gunstige juridische status als alle andere personen zonder vaste woonplaats. Toch was er iets uitzonderlijks aan de rechtspositie van zigeuners. Al vanaf de vroege zestiende eeuw werden ze namelijk als bijzondere categorie onderscheiden in de strafwetgeving. Ze waren de *enige* groep van wie de gehele levenswijze als illegaal, als crimineel werd gedefinieerd: rondtrekken 'als Heijden' was volgens de Plakkaten per definitie een criminele activiteit. Bovendien stonden er op de meeste delicten zwaardere straffen wanneer die gepleegd werden door zigeuners dan door niet-zigeuners. Een duidelijker geval van criminalisering is niet eenvoudig te vinden.⁶

Tot dusverre stond de wetgeving centraal en daarin deden zich tussen ongeveer 1600 en 1695 geen veranderingen van betekenis voor. Met de *praktijk* van het vervolgingsbeleid was het anders gesteld. Op dit punt krijgen we te maken met twee van de eerder genoemde problemen. Met de discrepantie tussen de wetgeving en het gevoerde vervolgings- en bestraffingsbeleid. En met de vraag of deze verbonden zijn met feitelijke veranderingen in aanwezigheid en optreden van de zigeuners. Of was er misschien toch geen verband tussen de verscherping van het vervolgingsbeleid en de activiteiten van de zigeuners zelf, en zien we hier slechts één fase uit een proces waarin geleidelijk machtiger wordende overheden zich onttrokken van ongewenste minderheden? Dat beeld wordt wel opgeroepen in de publikaties die een regelrechte verbinding leggen tussen de negatieve houding van zestiende-eeuwse overheden ten aanzien van zigeuners, de vervolgingen van zigeuners in het begin van de achttiende eeuw en de uitroeiing van zigeuners door de Duitsers tijdens de Tweede Wereldoorlog.⁷

De praktijk van het zeventiende-eeuwse vervolgingsbeleid past allerminst in dit beeld. De Noordnederlandse strafwetgeving van de zestiende en zeventiende eeuw bood immers alle mogelijkheden tot een scherp vervolgingsbeleid. Vrijwel tot het laatste decennium van de zeventiende eeuw benutten de Noordnederlandse rechtbanken echter maar een klein deel van hun wettelijke mogelijkheden. Zigeuners werden weliswaar opgepakt wegens bedelen, diefstal en vagebonderen, maar ze kregen in deze periode geen zwaardere straffen dan niet-zigeuners. Er was geen sprake van een streng vervolgingsbeleid. Integendeel. De rechterlijke archieven wekken eerder de indruk dat lokale en regionale overheden deze verdachten op nogal laconieke wijze behandelden en hen voornamelijk als lastig beschouwden. De meest voorkomende straf - verbanning, eventueel in combinatie met een geseling - was ook precies die straf waarmee men zich zo snel, gemakkelijk en niet te vergeten goedkoop mogelijk kon ontdoen van het probleem.

Tegen het eind van de zeventiende eeuw veranderde de situatie. Voor het eerst in bijna een eeuw werden (in 1695) nieuwe plakkaten met speciale

maatregelen tegen zigeuners uitgevaardigd. Dit was geen eenmalige gebeurtenis. In de periode 1695 tot 1728 werd de strafwetgeving ten aanzien van zigeuners door lokale en regionale overheden in de Republiek steeds verder aangescherpt. Tegelijkertijd maakten de autoriteiten in hun vervolgings- en bestraffingsbeleid in toenemende mate gebruik van de door deze wetgeving geboden mogelijkheden. Wetgeving en vervolgingsbeleid naderden elkaar dus steeds meer, en gedurende de jaren 1718-1728 was er inderdaad sprake van doelbewuste zigeunervervolgingen.

Deze 'omslag' aan het einde van de zeventiende eeuw valt niet te begrijpen zonder tenminste ook aandacht te besteden aan de activiteiten van de zigeuners zelf. In dezelfde periode waarin de strafwetgeving en het vervolgingsbeleid strenger werden, deed zich ook een vrij spectaculaire toename voor van het aantal zware vermogensdelicten gepleegd door groepen zigeuners. In diezelfde periode ook namen zigeunerbenden in omvang en in cohesie toe. Een verbinding was er dus wel degelijk tussen de strengere wetgeving en het feitelijke optreden van zigeuners in de Republiek. In termen van oorzaak en gevolg denken heeft hier weinig zin. Een verscherping van het vervolgingsbeleid stimuleerde gewapend verzet en aaneensluiting aan de kant van de zigeuners; het gebruik van meer geweld en de dreiging die uitging van de veel grotere en bewapende groepen zigeuners deden de plattelandsbevolking weer vragen om meer gewapende bescherming van overheidszijde en om verdergaande juridische mogelijkheden.

Tenslotte beschikte de Noordnederlandse overheid op het platteland maar over zeer weinig middelen om de orde te handhaven en de veiligheid van de zogeheten 'goede opgesetenen' te beschermen. Politie was er vrijwel niet. Nachtelijke patrouilles moesten georganiseerd en uitgevoerd worden door de plattelandsbevolking zelf. En voordat de overheid een beroep deed op legercompagnieën moest de situatie wel zeer dramatisch zijn. Onder deze omstandigheden behoorden juridische maatregelen - en in het bijzonder de afschrikwekkende straffen - tot de voornaamste middelen die de overheid ter beschikking stonden. Vandaar ook dat de stadia van het proces van escalatie waarin overheid en zigeu-

ners betrokken waren, telkens gemarkeerd werden door de uitvaardiging van nieuwe, scherpere plakaten, waarin gedreigd werd met zwaardere straffen voor zigeuners, en waarin straffeloosheid beloofd werd aan boeren en burgers die zich met geweld verweerden tegen groepen zigeuners.

Van het beeld van een machtige Nederlandse overheid die besluit zich snel te ontdoen van een lastige minderheid is inmiddels niet veel meer over. Ook in de periode waarin de escalatie op gang kwam, was er geen sprake van een plotselinge, autonome beleidsverandering aan de kant van de overheid. Integendeel, men voelde zich bedreigd: de verscherping van de plakaten in 1695 vormde een reactie op een reële toename van het aantal zigeuners in de Republiek tijdens de laatste twee decennia van de zeventiende eeuw, en op de meer zichtbare aanwezigheid van grotere en hechtere groepen zigeuners op het Nederlandse platteland.

Een verklaring voor die toename is er op dit moment nog niet. Vermoedelijk bestond er een verband met de migratie van groepen zigeuners vanuit Midden-Europa naar het noordwesten, die rond het midden van de zeventiende eeuw door het einde van de Dertigjarige Oorlog opnieuw op gang kon komen.

Een concrete verandering in het optreden van zigeuners in de Republiek speelde dus een belangrijke rol in het op gang brengen van een proces van escalatie. Daarbij werd in toenemende mate geweld gebruikt aan beide kanten en moesten de zigeuners - als de minst machtigen - uiteindelijk het onderspit delven. Tijdens de vervolgingen in de jaren twintig van de achttiende eeuw werd een aantal zigeuners tot de doodstraf of langdurige tuchthuisstraffen veroordeeld; velen kregen lichtere straffen in combinatie met verbanning opgelegd. Zij verdwenen geleidelijk uit de Republiek, en met hen een vermoedelijk nog veel groter aantal zigeuners tegen wie geen vonnis was uitgesproken maar die de situatie te onveilig vonden. Gedurende de rest van de achttiende eeuw waren er slechts gedurende korte perioden enkele groepen zigeuners in de Republiek te vinden.

Toch lagen zelfs in deze ongelijke 'strijd' de machtskansen niet uitsluitend aan de kant van de Neder-

landse overheid. Een voorbeeld illustreert de relatieve zwakte van diezelfde overheid wanneer ze geconfronteerd werd met mobiele groepen die zich aan elementaire vormen van registratie en identificatie wisten te onttrekken. Voor zover men in strafzaken te maken had met lokale inwoners was het vrijwel altijd mogelijk iemands ware identiteit te achterhalen door confrontatie met familieleden, buren en plaatsgenoten. Maar identificatie werd een probleem zodra de zeventiende- en achttiende-eeuwse overheden zich geconfronteerd zagen met verdachten die geen vaste ingezetenen van dorp of stad waren. Veel verdachten konden niet schrijven en zelfs geen handtekening zetten; van pasfoto's en vingerafdrukken was uiteraard nog geen sprake. Men moest dus afgaan op het woord van de verdachte of op de getuigenis van groepsgenoten: mogelijke medeplichtigen. Volgens de achttiende-eeuwse autoriteiten was het in dit opzicht met zigeuners nog erger gesteld dan met alle andere *fahrende Leute*. Over een in 1765 gearresteerde groep zigeuners schreef de baljuw van Schieland bijvoorbeeld aan zijn collega van Kennemerland:

'deze twee en alle andere van deze trouw zijn de geraffineerde schurcken en de hardnekkigste die mogelijk ooit voor enige regtbank zijn geweest'⁸

Inderdaad waren de leden van deze groep er na ruim anderhalve maand voorarrest en een groot aantal verhoren in geslaagd de justitie in een staat van verregaande verwarring te brengen. Van het grootste belang daarbij was dat ze niet logen op de wijze waarop de meeste andere verdachten dat deden, dat wil zeggen: een valse naam opgeven en ontkennen een bepaald delict te hebben gepleegd in de hoop dat er niet teveel bewijs is. In de loop van een aantal verhoren kwamen vrijwel alle leden van deze groep telkens opnieuw met andere identiteiten, geboorteplaatsen, verwanten, misdrijven, verblijfplaatsen, alibi's en reizen - om die vervolgens weer in te trekken. Zoals in dit geval uiteindelijk bleek, waren lang niet al hun informatie vals. Het was juist de overdaad aan informatie die als verhulling werkte en het de autoriteiten bijna onmogelijk maakte te ontdekken wanneer men de waarheid sprak. Liegen is hier-

voor eigenlijk niet de juiste term. Deze vormen van list en verhulling kunnen het best beschouwd worden als deel van een meer omvattende overlevingsstrategie in de machtsrelatie tussen overheid en gecriminaliseerde minderheid. En het lijkt me geen toeval dat juist zigeuners - als meest gecriminaliseerde en vervolgte groep - deze strategie het best beheersten.

Joden

In een aantal opzichten bestonden er overeenkomsten tussen rondtrekkende Oosteuropese joden en zigeuners. In de eerste plaats natuurlijk op het punt van mobiliteit - en deze had weer direct te maken met beroepsuitoefening. De meeste Ashkenasische joden verdienden de kost als marskramers, verkopers van textiel, garen en band, brillen en vis, en in wat minder groten getale als muzikanten en als veehandelaars op het platteland. Dat ze vooral in dergelijke beroepen actief waren, was geen toeval. Joden hadden in de Republiek aanzienlijk meer vrijheid dan in Duitsland. Zo konden ze hier wel stadspoorterrechten verkrijgen en was de godsdienstoefening vrij. Maar ook in de Republiek waren joden van allerlei economische activiteiten uitgesloten. Ze mochten geen land bezitten en konden dus veel agrarische beroepen niet uitoefenen. Ze mochten bovendien geen lid worden van de gilden. En daarmee was een groot deel van het ambachtelijk bestaan voor hen ontoegankelijk geworden. Vandaar ook hun concentratie in de kleinhandel en hun belangrijke aandeel in bedrijfstakken die geen gilde-organisatie kenden, zoals het tabakskerven, spinnen en het slijpen van diamanten.⁹

Een tweede overeenkomst met de zigeuners lag in het grote aandeel dat de beide groepen hadden in de georganiseerde misdaad in de achttiende-eeuwse Republiek. Joden waren niet alleen prominent als helers, maar ook als inbrekers, zakkenrollers en overvallers. Tegen het einde van die eeuw domineerden ze bijvoorbeeld een conglomeraat van bendes dat op internationale schaal opereerde.¹⁰ In de derde plaats tenslotte, hadden beide 'etnische minderheden' in juridisch opzicht een bijzondere positie.

Toch moeten naast deze overeenkomsten direct ook de verschillen ter sprake worden gebracht. Joden hadden weliswaar een belangrijk aandeel in het ben-dewezen en waren met een zekere frequentie be-trokken bij inbraken en roofovervallen, maar anders dan bij zigeuners was er bij hen - behalve dan bij zwaardere roofovervallen - geen sprake van gewa-pende confrontaties met de plattelandsbevolking. Joden trokken niet rond in grote, veelal als dreigend ervaren groepen. Als marskramers en handelaars reisden ze overwegend alleen of in kleine groepjes bestaande uit twee of drie mannen. Door de afwe-zigheid van vrouwen en kinderen, die gewoonlijk in de steden verbleven, vormden ze geen direct zicht-bare alternatieve gemeenschap.¹¹ Mede om die re-den was het voor gevestigde Nederlanders niet zo gemakkelijk om alle joden over één kam te scheren en als gevaarlijke vagebonden te beschouwen. Bo-vendien waren er naast de rondtrekkende joden ui-teraard ook velen die geen reizend bestaan leidden, maar tot de gevestigde joodse gemeenschappen in Amsterdam en een aantal kleinere plaatsen behoor-den.¹²

Ook in juridisch opzicht waren de verschillen tus-sen joden en zigeuners minstens even groot als de overeenkomsten. Terwijl de gehele levenswijze van de zigeuners door *strafwettelijke* verordeningen werd gecriminaliseerd was het onderscheid tussen de rechtspositie van de joden en die van andere Nederlanders vooral van *civielrechtelijke* aard. Jo-den konden in de Republiek wél stadsburgerrechten verwerven - de zogeheten poorterrechten - maar daarmee kregen ze nog geen toegang tot ambten en functies. Ze mochten bijvoorbeeld niet dienen in de stadsschutterijen en hadden, zoals aangegeven, geen toegang tot de gilden. Dergelijke formele be-palingen waren ingebed in een meer algemene stig-matiserende houding ten aanzien van de joden. Tot het eind van de achttiende eeuw bleven joden onvol-waardige leden van de Nederlandse samenleving.

Met criminalisering heeft dit echter weinig te ma-ken. Voor de strafwet bestond er noch in theorie noch in de praktijk een verschil tussen joden en christenen. Joden werden in strafrechtelijke proced-ures niet anders behandeld, en ze werden evenmin zwaarder bestraft omdat ze joden waren. Anders dan zigeuners werden ze dus niet bij voorbaat gecri-

minaliseerd, ook al was er sprake van stigmatisering.¹³

Wanneer we de positie van de joden in de Repu-bliek op de wat langere termijn bekijken, dan blijkt ook in hun geval de wetgeving in de loop van de acht-tiende eeuw veranderd te zijn. In de jaren dertig van die eeuw werden bijvoorbeeld in het gewest Gelre plakaten uitgevaardigd die meer beperkende voor-waarden stelden aan hun vestiging en beroepsuit-oefening. In dezelfde periode sloot Amsterdam jo-den uit van de handel in bepaalde soorten textiel en kleding - één van de weinige branches die tot dan toe vrij toegankelijk waren geweest en waarin veel arme joden emplooi vonden. In dergelijke lokale en regionale verordeningen werd soms expliciet verwe-zen naar de in die periode toenemende joodse ben-deactiviteit en de steeds groter wordende stroom arme joodse immigranten uit Duitsland en Oost-Eu-ropa.¹⁴

Zowel bij de zigeuners als bij de joden zag de Re-publiek zich dus in de achttiende eeuw geconfron-teerd met toenemende aantallen arme immigranten. De Nederlandse overheid reageerde daarop in bei-de gevallen en herhaaldelijk met wettelijke maatre-gelen. Maar bij de zigeuners werd de strafwet in-geschakeld, terwijl ten aanzien van joden civielrechtelijke bepalingen in stelling werden ge-bracht. In dat opzicht sloten de achttiende-eeuwse maatregelen aan bij een ouder onderscheid. Beide groepen werden al veel langer gestigmatiseerd, maar bij zigeuners was, zoals aangegeven, al sinds de zestiende eeuw sprake van een bijzondere straf-rechtelijke positie. Deze formele criminalisering kwam alleen gedurende de zeventiende eeuw in de praktijk van het vervolgingsbeleid nauwelijks tot uit-drukking. Pas toen men de groeiende aantallen zi-geuners letterlijk begon te ervaren als een dreiging, greep de Nederlandse overheid naar de strafwette-lijke middelen die ze al lang ter beschikking had. Op dat moment begonnen stigmatisering, formele en praktische criminalisering samen te vallen. De strafrechtelijke positie van joden daarentegen was in de noordelijke Nederlanden nooit bijzonder ge-weest. En de dreiging die van de groeiende aantal-len arme joden uitging werd voornamelijk in termen van economische concurrentie en openbare orde gedefinieerd - en als zodanig behandeld. In hun ge-

val ging stigmatisering dus niet samen met criminalisering.

Conclusie

Strikt genomen zouden we dus kunnen concluderen dat zigeuners en joden in de Republiek verschillend werden behandeld: de ene groep werd wel, de andere niet gecriminaliseerd. Dat zou een weinig zinvolle en tot op zekere hoogte zelfs misleidende conclusie zijn. De daarmee gecreëerde tegenstelling doet afbreuk aan het wel degelijk inperkende en uitsluitende beleid van de Nederlandse autoriteiten ten aanzien van de joden. Bovendien miskent een dergelijke, geheel op criminalisering geconcentreerde benadering dat we hier voornamelijk met verschillende, naast elkaar bestaande en met elkaar verweven machtsstrategieën te maken hebben. Immers, zowel het strafrecht als het civielrecht werden door de toenmalige Nederlandse overheid als middelen gehanteerd om meer controle, meer greep te krijgen op deze etnische minderheden.¹⁵

Dit was uiteraard geen uniek achttiende-eeuws verschijnsel; en het gebruik van het recht als machtsmiddel was evenmin beperkt tot de marginale groepen in die samenleving. Vandaar twee algemenere opmerkingen ter afsluiting.

Het lijkt niet zinvol de definitie van criminalisering zover uit te breiden dat ze ook civielrechtelijke overheidsmaatregelen omvat. Het is belangrijker om, zodra de notie criminalisering zich aandient, op zoek te gaan naar de veranderde machtsrelaties die in de betrokken situatie in het spel zijn; en naar de wijze waarop stigmatisering, criminalisering, de praktijk van het vervolgingsbeleid, maar ook de machtsmiddelen van de gecriminaliseerde of gestigmatiseerde groepen zelf op elkaar aansluiten of inwerken.

In de tweede plaats doet de situatie in de Republiek vragen opkomen over de plaats, functie en betekenis van het recht in vroeg-moderne Europese samenlevingen. Verschillende Engelse en Franse historici hebben zich met dergelijke problemen beziggehouden, maar vergelijking waarbij de Noordnederlandse situatie als startpunt dient, kan op dit terrein verhelderend zijn. En dan gaat het er uiteraard om zowel strafrecht als civielrecht en vervol-

gingsbeleid te passen in het bredere kader van machtsuitoefening door de toenmalige overheden. De voorbeelden van zigeuners en joden hebben duidelijk gemaakt dat de Noordnederlandse overheid niet beschikte over een groot arsenaal aan machtsmiddelen. Opsporings instanties beschikten over zeer beperkte middelen, een politie-apparaat bestond nog nauwelijks, identificatie vormde een groot probleem, en de Republiek was verdeeld in honderden rechtsgebieden, zodat mobiele personen vrijwel ongreepbaar werden wanneer ze één van deze grenzen overstaken. Alleen door niet-gevestigde personen een aparte, minder beschermde juridische status te geven, door het eenvoudiger te maken hen te arresteren, door hen het recht op rechtsbijstand en verdediging vrijwel geheel te ontzeggen, en door in het algemeen een vereenvoudigde procedure toe te passen, was de overheid in staat enige controle over ze uit te oefenen. Wetgeving en rechtspleging behoorden tot de weinige en tegelijkertijd tot de belangrijkste machtsmiddelen waarover de autoriteiten destijds konden beschikken.

Noten

1. Deze bijdrage berust grotendeels op systematisch onderzoek in de strafrechtelijke archieven van de rechtbanken met hoge jurisdictie in Holland, Zeeland en Brabant voor de periode 1640-1800. Dit promotie-onderzoek richtte zich op lange-termijnontwikkelingen in de georganiseerde misdaad en werd mogelijk gemaakt door NWO.
2. Zie o.a. John Brewer en Johan Styles, *An ungovernable people. The English and their law in the seventeenth and eighteenth centuries* (Londen 1980) en Anton Blok, 'Infame beroepen', *Symposium III* 1,2 (1981) 104-128. Vergelijk Douglas Hay, Peter Linebaugh e.a., *Albion's Fatal Tree. Crime and society in eighteenth century England* (Londen 1988; 1e druk 1975).
3. Zie hierover onder anderen: Pieter Spierenburg, *De verbroken betovering. Mentaliteitsgeschiedenis van preindustriële Europa* (Hilversum 1988).
4. Zie onder anderen: Blok, 'Infame beroepen',

- en de daar genoemde literatuur.
5. Informatie in deze paragraaf over de achttiende-eeuwse situatie van zigeuners in de noordelijke Nederlanden is in hoofdzaak ontleend aan de in noot 1 genoemde archieven. Tot op heden zijn de voornaamste studies over zigeuners in de Republiek: J. Dirks, *Geschiedkundige onderzoekingen aangaande het verblijf der Heidens of Egyptiërs in de Noordelijke Nederlanden* (Utrecht 1850) en O. van Kappen, *Geschiedenis der Zigeuners in Nederland. De ontwikkeling van de rechtspositie der Heidens of Egyptenaren in de Noordelijke Nederlanden (1420-ca. 1750)* (Assen 1965). Vergelijk enkele buitenlandse studies waarin aandacht wordt besteed aan zowel geschiedenis als marginalisering en exotisering van zigeuners: Judith Okely, *The Traveler-Gypsies* (Cambridge 1983) en Jean-Pierre Liégeois, *Tsiganes* (Parijs 1983), ook beschikbaar in een Engelse vertaling: *Gypsies. An illustrated history* (London 1986).
 6. Vergelijk over de geschiedenis en vervolging van zigeuners in Nederland ook: P. Hovens en R. Dahler ed., *Zigeuners in Nederland. Cultuur, geschiedenis en beleid*, Sociaal-antropologische cahiers XXII (Nijmegen en Rijswijk 1988); J. Tanja, 'Een zeldzaam volk geneegen om te dwaalen. Over heidenplakkaten en heidenjachten in de Nederlanden, 1420-1730', in: Jan Erik Dubbeldam e.a., *Vreemd Gespuis* (Amsterdam 1987) 49-55.
 7. Zie bijvoorbeeld: H. Mulder, "Anderen ten exempel": geselen, brandmerken, verbannen en bij verzet executie "sonder enige forme van proces". De bloedige aanpak van het zigeunerprobleem in de Noordelijke Nederlanden', *Vrij Nederland*, 4 juni 1988.
 8. Algemeen Rijksarchief, Rechterlijk Archief Schieland 12 (Missieven), dd. 23 febr. 1765.
 9. Zie: H.I. Bloom, *The economic activities of the Jews of Amsterdam in the 17th and 18th centuries* (Williamsporth 1937) en C. Reijnders, *Van "Joodsche Natien" tot Joodse Nederlanders. Een onderzoek naar getto- en assimilatieverschijnselen tussen 1600 en 1942* (Amsterdam 1969).
 10. F. Egmond, 'Crime in context. Jewish involvement in organized crime in the Dutch Republic' te verschijnen in *Jewish History* (1989). Vergelijk voor Duitsland: Rudolf Glanz, *Geschichte des niederen jüdischen Volkes in Deutschland. Ein Studie über historisches Gaunertum, Bettelwesen und Vagantentum* (New York 1968).
 11. Zie: Glanz, *Geschichte des niederen jüdischen Volkes*; F. Egmond, *Banditisme in de Franse Tijd. Profiel van de Grote Nederlandse Bende, 1790-1799* (Amsterdam 1986).
 12. Zie bijvoorbeeld: H. Beem, 'Historical aspects of the small Jewish communities in the Netherlands', *Studia Rosenthaliana* 15 (1981) 101-105; Reijnders, *Van "Joodsche Natien"*.
 13. Zie bijvoorbeeld: Beem, 'Historical aspects', 101-105; Reijnders, *Van "Joodsche Natien"*.
 14. Zie onder anderen: Bloom, *The economic activities*; over internationale ontwikkelingen: J.I. Israel, *European Jewry in the Age of Mercantilism, 1550-1750* (Oxford 1985).
 15. Zie bijvoorbeeld: Spierenburg, *De verbroken betovering*; S.J. Faber ed., *Nieuw licht op de oude justitie. Misdaad en straf ten tijde van de Republiek* (Muiderberg 1989).